

այսինքն սուրբ Կոյսը վերափոխուած է երկինք՝ մարմնով ու հոգիով իրարու միացած, բնական մահուանէ մը վերջ։

Միակ բացառութիւնը սուրբ Գրիգոր Նարեկացիին կարծիքն է, որուն համաձայն սուրբ Կոյս վերափոխուած է առանց մեռնելու¹։

Արդարեւ մեր հայ եկեղեցին՝ կաթողիկէ և էջմիածնական, կ'ընդունի և շքեղօրէն կը տօնէ ալ սուրբ Կոյսին վերափոխումը, և կը համարի զայն իր ունեցած ամէնէն հին աւանդութիւններէն մին, քրիստոնէութեան առաջին դարուն հասնող, մինչեւ սուրբ Բարթողիմէոսի ժամանակը, որ ոչ միայն աւանդած է մեզի զայն, այլ նաեւ բերած և ընծայած է սուրբ Կոյսին հրաշագործ անգին պատկերը, գծուած կամ քանդակուած (աւանդութեան համաձայն միշտ) Յովհաննէս Աւետարանիչէն, և օրհնուած սուրբ Կոյսէն իր ամենասուրբ դէմքին վրայ յանձն առնելով դնել իր վերափոխումէն առաջ։ Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ վերանորոգած է այս սուրբ աւանդութեան յիշատակը, շինելով եկեղեցի մը սուրբ Կոյսի պատկերին ի պատիւ²։ Սուրբ Ներսէս Մեծի ժամանակները, այն եկեղեցին եղած է ուխտագնացութեան և անթիւ հրաշքներու ու բժշկութիւններու կայան։ Աւանդութեան համաձայն միշտ, հինգերորդ դարուն արդէն կար մեր քով վերափոխման տօնը, որուն համար մի և նոյն դարու վերջերը, Մովսէս Խորենացին շինել է մասնաւոր կանոն մը Շարականներու, որ հասած է մինչեւ Ներսէս Շնորհալին օրերը, որ իր կարգին կազմեր է

երկու օրերու եւս տօնախմբութեան համար ուրիշ երկու կանոններ։ Այս տօնը յաջորդ դարերուն միշտ աւելի շքեղ դարձած է և նոյն վիճակին մէջ հասած մինչեւ մեզի։

Արդ, ամէնքը կը կրկնեն ու կը հաստատեն այս աւանդութիւնը. ոչ ոք տակաւին գիտական կերպով անոր արժէքը ցոյց տուած է։ Եթէ եղած է ըննադատ մը որ անուղղակի կերպով անոր արժէքը նսեմացուցած է³, ուրիշ մըն ալ (կարծեմ միակն ըլլայ) զայն անուղղակի կերպով իր կարգին պաշտպանել է⁴։

Միտք չունիմ, կը հասկցուի, հոս ուղղակի կերպով հերքել առաջինը և ոչ երկրորդը պաշտպանել. կ'ուզեմ պարզապէս ուսումնասիրել վերոյիշեալ աւանդութեան հիմերը, այսինքն՝ ընել ինչպէս ըսի, պատմութեան վկայութիւնները ու ներկայացնել ինչպէս որ են։ Այս պարզ ըննութիւնը գուցէ մեր վստահութիւնը նուազեցնէ՝ վերոյիշեալ աւանդութեան հնութիւնը ժխտած կամ անոր վրայ տաքակուած ատեններս։

Պատմածիսական վկայութիւններ

Քիչ են մեր ունեցած պատմական և ծիսական վկայութիւնները սոյն այս աւանդութեան նկատմամբ, ինչ որ մեր գործը եթէ ոչ զիւրին, գէթ կարելի կ'ընէ սեղմ ժամանակի մը մէջ վերջացնելու։ Ձերքիս տակ իրեւ առաջնորդ և օգնական ուրիշ բան չունիմ, եթէ ոչ միայն Հ. Բարսեղ Սարգիսեանի վերոյիշեալ հմտալից

(1) Հմտ. Գրիգոր Նարեկացի, Մատենագրութիւնը, Վննետիկ 1840, էջ 420, « Գլխաւորեալ այսօր ի քեզ... որ սլացեալ հասեր ի բարձունս երկնից, իբր անընդունակ ապականութեան և մահու լուծման, մարմին յորմէ պատկանեաց ամօթով պարտիքն մահու »։

(2) Հմտ. Բարեկի արքայական գրատան թիւ 46 Տօնականը որ ըստ Հ. Աւիշանի ԺԲ-ԺԳ. դարուն ըլլալու է, ինչպէս որ Հ. Բ. Սարգիսեան կ'ըսէ 1887-ի Բագմ.-ին մէջ (էջ 108. ծանօթ. 3)։

(3) Այսինքն (ինչպէս քիչ վերջ պիտի տեսնենք) Dott. P. Vetter գերմանացի գիտնականը « Nirschel, Lehrbuch der Patrologie und Patristik », III գրքին մէջ (տես Բագմ. նոյն էջ 98. ծանօթ. 1). Եւ M. Jugie, « La mort et l'Assomption de la S.te V. » - Studi e testi - Città del Vaticano, 1944. էջ 306 և հետեւեալ էջերը։

(4) Այսինքն Հ. Բ. Սարգիսեան, անդ էջ 97-116.

յօդուածը, զոր գրած է Գերմանացի Տորթ. Ֆէթթէրի դէմ, վերջինիս Մովսէս Խորենացիին « Թուղթ առ Սահակ Արծրունի » նամակին վաւերականութիւնը ժխտած ըլլալու առիթով։

Արդ, եթէ լաւ նկատենք ու ընենք մեր ունեցած պատմական ու ծիսական թուրք վկայութիւններն ու ակնարկները, կը տեսնենք որ զիւրաւ կրնան վերածուիլ երեք հիմնական վկայութիւններու, որ իրենց կարգին կը հաստատուին ու կը զօրանան միւսներէն։ Այն երեք հիմնական վկայութիւններն են հետեւեալները.

ա) Մովսէս Խորենացիի րոպրը իբրեւ պատասխան Սահակ Արծրունի իշխանին խնդրանքին, գրելու իր իշխանութեան տակ գտնուող « Հոգեաց Վանք »-ի Աստուածածնի հրաշագործ պատկերին պատմութիւնը։

բ) Վերափոխման տօնին Շարականներու առաջին կանոնը, մեր միեւնոյն Պատմահօր վերագրուած։

գ) Փառաւորեալ և օրհնեալ կցուրդը, « Սուրբ Աստուած »-էն վերջ երգուած։

Համառօտիւ մը ներկայացնենք ասոնց պարունակութիւնը, և անոնց տուած վկայութեան իմաստը. աւելցնենք յետոյ պատմութեան գլխաւոր վկայութիւնները ու ակնարկները անոնց նկատմամբ, կարեւոր համար գտնել անոնց արժէքը (եթէ

կարելի է), դատելով որքան հնար է անոնց հնութենէն։

Մ. Ա. Ս. Ա.

Մովսէս Խորենացիի Թուղթը

Կը նկատենք այս թուղթը ինչպէս հրատարակուած է Ս. Ղազարու մէջ, Մովսէս Խորենացիի միւս գործերուն հետ 1843-ին, էջ 283-296⁵։

Այս թուղթը, ինչպէս գիտենք, պատասխան է Արծրունի իշխանին գրած նամակին (տես միեւնոյն հատորին մէջ էջ 281-282), ուր Պատմահայրը ուրախ բարեպաշտ իշխանին բարի մտածութեան վրայ, անոր կը պատմէ հրաշագործ պատկերին պատմութիւնը, սկսելով Վերափոխման դէպքէն, այնպէս ինչպէս կեղծ-Գիորգիսի Սրիսպագացիին « առ Տիտոս » թուղթին⁶ և ուրիշ անվաւեր գրուածքի մը մէջ կը պատմուի. վերջինս մեր ձեռագիրներու մէջ Նիկողեմոսին վերագրուած, որ եթէ չեմ սխալիր նոյնն ըլլալու է կեղծ-Մելիտոնի « Փոխումն Մարիամու » (« Transitus Mariæ ») պատմութեան հետ⁷։ Յետոյ կ'աւելցնէ ուղղակի հրաշագործ պատկերին վերաբերեալ մասը, որ մեր աւանդութեան յատուկ մասն է, և որուն համար ձեռքերնիս ուրիշ աւելի հին աղբիւր չունինք տակաւին։

Ս. Բարթողիմէոս բացակայ էր Ս. Կոյսի

(5) Հմտ. Մովսէս Խորենացի Մատենագրութիւնը, Վննետիկ 1843։

(6) Այս անվաւեր գրուածքին շարադրութեան ժամանակը որոշուած չէ տակաւին. անոր մասին ըննադատաբար նկատմամբ հմտ. B. Altaner, « Patrologia », ed. III. 1944, էջ 352-5. Ոմանց համաձայն Ե դարու կէսին կամ վերջաւորութեան է. Մ. Ժիւլին այսպէս կ'արտայայտուի այս նամակի մասին « lettre... qui ne semble pas antérieure au VIIIe siècle » (տես նոյն տեղը, էջ 112). սակայն պատճառը չ'ըսեր. Բայց արդէն ամէնուն ծանօթ է անոր ծայրայեղ ըննադատութիւնը իր այս գրքին մէջ։

(7) Այս անվաւեր գրուածքի շարադրութեան ժամանակին մասին ալ տակաւին վերջնականապէս բան չէ որոշուած. Հմտ. անոր մասին օր. Մ. Ժիւլին նոյն տեղը, էջ 111-116. իրեն համաձայն (էջ 112) « il n'est... pas téméraire de porter sa composition vers l'an 550 ». ուրեմն իրեն համաձայն նախընթաց որ նախընթաց նամակը (ինչպէս տեսնենք ձեռագիրներուն մէջ), Ե. դարու կէսին կամ վերջաւորութեան կրնայ նկատուիլ, ուստի այս երկրորդն ալ կարելի է նկատել Ե. դարէն առաջ։

Վերափոխման օրը, որովհետև Ս. Թոմասի հետ զբաղած էր քարոզություններ հանդիսանալի մէջ, ուստի ուշ կը հասնի և չգտնելով Ս. Կոյսը, շատ կը տխրի. այն ատեն Առաքելները որ աշխարհիս զանազան կողմերէ հոն հասած էին հրաշքով Ս. Կոյսի Վերափոխումէն առաջ, անոր կու տան իբրեւ մխիթարութիւն՝ Ս. Կոյսին պատկերը փոխանցէ Աւետարանիչէն լիպարիս փայտի վրայ փորագրուած, զոր յանձն առած էր Ս. Կոյսը Վերափոխումէն առաջ իր ամենասուրբ դէմքին վրայ դնել և օրհնել, անոնց թողով զայն իբրեւ յիշատակ։ Ս. Բարթողիմէոս հետը առած այս սուրբ պատկերը կու գայ նախ Պարսկաստան, յետոյ կ'անցնի Հայաստան, ուր շատ հրաշքներ կ'ընէ անով, հալածելով դեւերը և անոնց ծառաները, մասնաւոր կերպով Անահիտ չաստուածուհիի կուռքը կործանելով. ապա իր ձեռքով փոքրիկ եկեղեցի մը կը շինէ ու կը գետնի վրայ պատկերը, եկեղեցւոյ ընդ ալ կը հիմնէ փոքրիկ կուսաստան մը՝ որուն կը յանձնէ պատկերին խնամքը։ Իսկ ինքը կը շարունակէ քարոզել Հայաստանի մէջ, ուր կը նահատակուի Ուրբանոս քաղաքին մէջ։

Ահաւասիկ համառօտ կերպով պատմութիւնը։ Տօրթ. Պ. Ֆէթթէր, գերմանացի հայագէտ գիտնականը, հիմնուած ներքին փաստերու վրայ, ժխտեց այս թուղթին վաւերականութիւնը, կարծելով կարենալ տեղափոխել զայն մինչեւ ժ.Ս. դար, այսինքն ճիշտ Ատոմ Արծրունի իշխանին ժամանակները, զէջ մեկնելով նոյն դարու (այսինքն 1034-ին) ձեռագրի մը յիշատակարանը⁸։ Հ. Բարսեղ Սարգիսեան անոր պատասխանեց 1887-ին Բագմալիկի մէջ (տ. Բզմվ. 1887, էջ 97-116) և լուծեց անոր հանած զոհարութիւնները,

(8) Հմմտ. Հ. Բ. Սարգիսեանի «Մայր Յուլիան Հայերէն Զեռագրաց», Վենետիկ 1914, Հատ. Բ. Սիւն 429, յօդ. 49.

ցոյց տալով թէ կարելի էր ամենեւին ընդունիլ գերմանացի գիտնականին մեկնութիւնը։ Այս նամակը շատ աւելի առաջ է ժ.Ս. դարէն, և Ատոմ իշխանին ժամանակէն։

Մովսէս Խորենացիէն գրուած է, և ճիշտ հինգերորդ դարուն։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ԱՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Ա) — Հնուքիւն և արժէք զայն պարունակող ձեռագիրներուն։ — Հինգ ձեռագիրներ ուսումնասիրուած են վերոյիշեալ հմուտ վարդապետէն, հինգն ալ ըստ իր վկայութեան, նշաններ ու փաստեր ունին իրարմէ անկախ ըլլալու։ — Վերնագիրներու, յիշատակարաններու, միջավայրի ու տեղերու, և դեռ ուրիշ մանրամասնութիւններու տարբերութիւն, բոլորն ալ իրմէ քննուած և ուսումնասիրուած։ Այն հինգ ձեռագիրները հետեւեալներն են. — երկու հատը որ գործածուած են նամակին հրատարակութեան համար, կը գտնուին ԻԸ. և ԻԹ. ձեռքերուն մէջ։ Առաջինը, այսինքն թիւ ԻԸ. 1034 տարեթիւը կը կրէ. երկրորդը թիւ ԻԹ. հաւատարիմ օրինակութիւնն է Հ. Ներսէս Սարգիսեանի ձեռքով այն մեծ և երկաթակազմ ձեռնարկին որ «Առաքելոց Վանքին» մէջ կը գտնուէր նոյն ատեն։ Այս հսկայ ձեռնարկին իր կարգին ընդօրինակութիւնն է 1218-ին կատարուած, 747-ի ուրիշ Սողոմոն Մաքենոցաց վանքի նշանաւոր վանահօր ձեռնարկի մը, (ինչպէս որոշ կը տեսնենք յիշատակարանէն, էջ 716-721)։ Դժբախտաբար չենք կրնար հաւատարիմ որոշ կերպով որ Մովսէս Խորենացիին նամակն ալ կը գտնուէր Ը. դարու այն սկզբնական ձեռնարկին մէջ։

Խորենացիին նամակը կը գտնուի նաեւ թիւ ԼԶ. ձեռնարկին մէջ, ուրիշ տարեթիւով (= 1335), ուրիշ յիշատակարանով, և շարադրութեան բոլորովին տարբեր

միջավայրի մէջ («Ի Սիոն» այսինքն Երուսաղէմի վանքի մը մէջ) և դեռ ուրիշ տարբերութիւններով որ ցոյց կու տան թէ վերի երկու ձեռնարկներու աղբիւրներէն տարբեր աղբիւրի մը վրայէն օրինակուած է։

Կը գտնուի միեւնոյն նամակը Հաղբատ վանքին մէջ գրուած, թիւ Զ. տօնապատճառին մէջ։ Այս տօնապատճառն ալ անժխտելի փաստեր ունի (միշտ ըստ Հ. Սարգիսեանի) տարբեր աղբիւրներէ օրինակուած ըլլալու։

Հուսկ՝ միեւնոյն թուղթը կը գտնենք Բարիզ Արքայական Զեռագրատան, թիւ 46 մեծ Տօնակոմի մէջ, զոր տեսած է աչքով մեր Հ. Ղ. Աւիշանը և քննած. ըստ իր վկայութեան այս հաւաքածոն մեծ իր վկայութեան այս հաւաքածոն մեծ հնութեան նշաններ ունի, այսինքն՝ այսինքն հնութեան նշաններն են, ըստ իրեն նուհանդերձ որ անթուական է, ըստ իրեն պէտք է ժ.Ս.-ԺԲ. դարու գրութիւն ըլլայ։ Այս ձեռագիրն ալ ունի ոչ նուազ զօրաւոր փաստեր հին և տարբեր աղբիւրներու ընդօրինակութիւն ըլլալու⁹։

Մինչեւ հիմա ըստուածէն առ այժմ կը հետեւի որ, այս նամակը կը գտնուէր ժ.Ս. դարէն շատ առաջ, հաւանական կերպով նաեւ Ը. դարէն առաջ։

Բ) — Ներքին փաստեր նամակին հետքերուն ի նկատար։

Ներքին փաստերու նկատմամբ կը բաւականանամ հետեւեալներով, — 1) Լեւականանամ հետեւեալներով, — 1) Լեւական և ոճի կողմէն մեծ զօրութիւններ չկան, նախ որովհետեւ ընդհանուր կերպով խօսելով՝ հեղինակի մը ոճը և լեզուն

դիւրաւ կրնան փոփոխութիւններ կրել նիւթին և հոգեբանական վիճակին փոփոխութեամբ։ Իսկ զաւել յունաբանական հետքերուն, այլ եւս չեն կրնար (զէթ առ այժմ) որոշ փաստ ըլլալ հեղինակի մը Ե. դարուն չըլլալուն, յետ Տէր-Մկրտչեանի ըրած ուսումնասիրութեան, որով պատուական հեղինակը կ'ապացուցանէ յունաբանութեան գոյութիւնը Ե. դարուն ալ (տես մեր ծան. 47 ա.)։ Այս մեր ըսածը թող զօրէ միշտ երբ հաջը ելլէ մեր ուսումնասիրութեան մէջ, գրութեան մը լեզուն կամ ոճին վրայ։ Միւս կողմէն սակայն Հ. Բարսեղ Սարգիսեանին համաձայն, նամակին լեզուն և ոճը դասական են և Խորենացիին յատուկ։

2) Որոշ և անժխտելի յարաբերութիւններ ունի Մովսէս Խորենացիի «Պատմութիւն Հայոց»-ի հետ՝ նկատմամբ սուրբ Բարթողիմէոսի¹⁰, և Հովսիփիանց պատմութեան հետ՝ նկատմամբ սուրբ Կոյսին հրաշագործ պատմութեան¹¹։

3) Գալով գերմանացի գիտնականին բերած ներքին զոհարութիւններուն անոր հնութեան հակառակ, ահա համառօտ կերպով անոնց գլխաւորները. ա) այս նամակը հայոց պատմութեան սկիզբը գրտնուող «Առ Սահակ Բագրատունի» նամակին վրայէն շարադրուած կ'երեւի, որովհետեւ շարադրութեան կերպը անոր նման է։ Բ) Արծրունի և Բագրատունի իշխանութիւնները շատ կը գովուին ու կը բարձրացունեն, անտեսելով բոլորովին Ե. դարուն Մամիկոնեանները ու Սիւնեցի-

(9) Այս հինգ ձեռագիրներուն նկատմամբ հմմտ. Բագմ. յոյն տեղը էջ 106-110, և Հ. Բ. Սարգիսեանի վերոյիշեալ «Տօնակոմի» Հատ. Բ. Սիւն 429, յօդ. 49. Սիւն 456, յօդ. 121...

(10) Հմմտ. «Պատմութիւն Հայոց» Գրք. Բ. Գլ. Լ. Գլ. էջ 112. «Բայց վիճակեցաւ Հայոց և Բարթողիմէոսի ձեռքով որ և կատարեցաւ առ մեզ յԱրեւմտեան քաղաքի»։ Հմմտ. նաեւ հետեւեալ միեւնոյն բացատրութիւնը. — «Բայց մի որ անուսումն զմեզ համարեալ

բարձրացէ», «Պատմութիւն Հայոց»-ի (Գրք. Բ. Գլ. Բ. էջ 5), և Մ. Խորենացիի վերոյիշեալ նամակին մէջ (էջ 287)։

(11) Հմմտ. «Պատմութիւն Արեւոյ Հովսիփիանց» (նոյն տեղը, էջ 299) «Ապա տեսիլ երեւեալ սրբոյն, և հրաման առեալ զնալ ի Հայք յերկիրն Արարատեան և բաժին թաղէսի առաքելոյն և զպատկերն փայտեղէն ի բաժին թաղէսի առաքելոյն և զպատկերն իմ յայտն իմոյ, զնա որ եղեալ է յերեսս իմ յաւուր փոխման իմոյ, զնա ինդրեւելի, կատարեալ զմեզ առ արեւմ»։

ուրիշներ. — ակնարկ մը կայ Փաւստոս Բիւզանդի բով (Գ. դար): Որոշ վկայու-
թիւն մը կ'աւարտուի (Կապադովկացոց) Ղե-
ւոնդ Պատրիարքէն մեր Գրիգոր Լուսաւո-
րչին ուղղուած նամակին մէջ, մէջբերուած
Ջենոր Գլակէն (Գ. դար)²⁴: Ուրիշ յստակ
վկայութիւն մ'ալ ունինք Ստեփանոս Սիւ-
նեցիի բով (Բ. դար) (տես Գիրք թղթոց
323): Պակաս չեն վկայութիւններ նաեւ
յոյն և ասորի հեղինակներէ, այսպէս օր.
յոյներէն՝ Նիկեփոր Կալկիստոս՝ Բ. դարուն
(տես պատմ. Եկդ. Բ. 100), Նիկեոս
Դաւիթ՝ Բ. դարուն վերջերը (տես P. G.
105, էջ 208. Վարք սրբոց, Թ. 475,
452) և ուրիշներ: Ասորիներէն՝²⁵, Մի-
քայէլ ԺԲ. դարուն, Դիոն. Բարսաւրի
նոյնպէս ԺԲ. դարուն, Բարհերբէոս՝ ԺԳ.
դարուն (տես Chabot, Chron. I. 148)²⁶:
Ասոնցմէ զատ « Երկոտասան Առաքելոց »
հատին մէջ, մեր Ճառքնորդներուն մէջ Ս.
Տորթեոսի տրուած, կը յիշուի Ս. Բար-
թողմէոսի Հայաստան գալը և հոն նահա-
տակուիլը²⁷: Այս բոլորէն կը հետեւի որ
բոլորովին անհիմն աւանդութիւն մը պէտք
չէ նկատել:

Ծան. ր) Խիստ քննադատ մը կրնայ

(24) Հմմտ. Ջենոր Գլակ « Պատմութիւն Տարօնոյ », վեհաժողով 1832, էջ 10: Հ. Գաթրճեանին համաձայն Է. դարու զրուցիւն է այս նամակը (տես Ս. Պատրիարք. էջ 76 ծանօթ. 2):

(25) Օր. հմ. Մար. Մալգոն կ'ըսէ « cadaver S. Bartolomei ut putent Caldae est in Armenia » (տես Աստեմանի Գ. 306. մէջբերուած Հ. Բ. Սարգիս-
եանէն Բագմ. նոյն տ. էջ 114, ծանօթ. 4):

(26) Հմմտ. այս բոլորին համար Հ. Վ. Հապունիին « Կարեւոր ինդիքներ Հայ Եկեղեցւոյ Պատմութենէն », յղարկել զԱստուածամայրն Իրեանց »:

ԾԱՆՕԹ. — Այս բանախօսութիւնը կարդացուեցաւ 1949-ի Նոյեմբեր 8-ին, երբ պաշ-
տօնական բացումը կը կատարուէր Միսիրաբեան Ճեմարանի գործունէութեան տարեկընդհանրումը (ըստ աշակերտեան միջոց Ս. Յովնան Ոսկերեանի տօնին օրով):

Բանախօսութիւնէն վերջ, ներկայ Վ.Վ. Հայրերէն ունեւոր բանասիրական առարկութիւններ
կատարեցին. փնտրանքներ զօրացաւ Մ. Խորենացիի նկատմամբ. մանաւանդ յիշուած
նամակին հարազատութեան հարցը շատ կենսորոշ երեւցաւ, ընդ այստեղական ակնարկներու,
ընդ նաեւ յեղուական դժուարութիւններու պատճառով, որոնց լուծումը կը մնայ տակաւին
քննելի և ուսումնասիրելի:

ԽՄԲ.

ըսել որ Մ. Խորենացիի վերոյիշեալ նա-
մակին մէջ, յայտնի կերպով չի յիշուի
Ս. Կոյսի մարմնով և հոգով վերափո-
խուիլը, այլ թէ անոր ամենատուրը մար-
մինը երեք օրուան երգերէն վերջ հրեշ-
տակներու ձեռքով երկինք կը փոխա-
ղուի²⁸: Որուն քանի մը խօսքով միայն
պատասխանելէն առաջ, անգամ մը եւս
կ'անդադարձնենք, որ այս ուսումնա-
սիրութեան մէջ բուն նպատակնիս չէ
վերափոխման վարդապետութեան կերպը
բացատրել մեր բով, այլ պարզապէս ա-
նոր գոյութեան ժամանակը: Գալով զը-
ժուարութեան, կը յանձնարարեմ նախ և
առաջ որ վերոյիշեալ պատմութիւնը իր
բոլոր ամբողջութեամբ նկատուի, մասնա-
ւորապէս եղած զժուարութեան նախնիաց
մասը²⁹: Կամ նոյնիսկ ուղղակի կրնանք
պատասխանել այսպէս. — նամակին մէջ
կ'ըսուի որ Ս. Կոյսի մարմինը երկինք կը
փոխաղուի. արդ շատ բանաւոր է ենթա-
դրելը անոր միաւորութիւնը հոգւոյն հետ,
կամ փոխաղութենէն առաջ կամ անկէ
անմիջապէս վերջ երկինքի մէջ:

Հ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԽԱՅԵԱԹ

(շարունակելի)

Վեհաժողով 1927, էջ 61-67 (այնուհանդերձ որ նա տար-
բեր կարծիքի է):

(27) Հմմ. « Ճառքնորդ Բ. », « Յուլիոս Հ. Ջե-
նորաց »-ին մէջ սիւն 40, յօդ. 16 (ինչպէս նաեւ
Բագմ. նոյն տ. էջ 114, ծանօթ. 3):

(28) Հմմ. Մ. Խորենացի, նոյն տ. էջ 294:

(29) Նոյն տ. էջ 290 « Հրաւիրեալ Սրբուհին է
Փոխուի առ Որդին իւր... Ժողովեալ աշակերտաց... է
յղարկել զԱստուածամայրն Իրեանց »:

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՉԱՐՄԱՀԱՆ ԳԱՒԱՌԻ ԽՈՏԱԲՈՅՍԵՐԸ

Իրանի Սպահան նահանգի Չարմահալ գաւա-
ռը հարուստ է բազմաթիւ խոտաբույսերով,
որոնք դեռ բանասիրական լուրջ ուսումնասի-
րութեան նիւթ չեն դառել: Դրանցից յատուկ
ուշադրութեան արժանի են մէկը միւսից գեղե-
ցիկ տերեւներով և գոյնգոյն ծաղիկներով զար-
դարուն ինքնաբոյս խոտերը, որոնք որպէս
մարդկանց և անասունների ասորուտի հիմնական
աղբիւր, գիւղացիների տնտեսական կենսութեան
մէջ նշանակալից դեր են կատարում: Այդ
անբաւական չափով զարգացած է յաւելու-
թիւն և գեղջուկների առողջապահութեանը մե-
ծապէս նպաստում են: Կան խոտեր էլ, որոնք
արտադրում են ընտիր ներկեր և իրենց սիրուն
երանգներով փայլ տալիս գորգագործութեան
արեստին: Բոյսերից ոմանք էլ ունեն անոյշ
բուրմունք և բարձրացում են օդու, պանրի ու
թանի առանձնապատկութիւնը: Կան բոյսեր,
որոնցից մեղուները նեկտար են հաւաքում:

Չարմահալում բաւական զարգացած է նաեւ
արհեստական խոտացանութիւնը: Գիւղացիները
խորապէս հասկացել են, որ խոտաբույսերին
անասնապահութեան անշափ նպաստում է,
ուստի արհեստական կերպով խոտ ցանելը հո-
ղագործութեան հիմք են դարձրել: Այդ մշակոյ-
թից նրանք օգտւում են կրկնակի տեսակէտից.
առաջին՝ նման հողերից շատ բերք են ստանում,
երկրորդ՝ այդպիսի հողերը, հանգստացած տա-
րում, մեծ քանակութեամբ ընտիր խոտ են տա-
լիս, և երրորդ՝ նման հողերում, երբ հացաբոյս
են ցանում, էլ աւելի առատ հացահատիկ են
ստանում: Նկատենք մի կարեւոր հանգամանք
եւս. գիւղացիները խոտերի սերմերը ձեռք են
բերում հէնց իրենց արօտներից, որտեղ բուսած
լու խոտերը թողնում են որ մեծանան և հաս-
նեն, ապա դրանց սերմերը ժողովում են, մաք-
րում և ցանում արտերում: Ընդհանրապէս
պիտի ընդգծել, որ Չարմահալի թէ՛ դաշտային
և թէ՛ լեռնային բուսականութիւնը ճոխ է, բազ-
մազան և գունազգե: Սարերի ու դաշտերի վրայ
Ապրիլ ամսից ծլում են ու ծաղկում թաւեայ
զարկով բազմազան բոյսեր. որոնք երբ զար-
գալու են երկնքին բազմազան ծաղիկներով, իրենց
զարկով են երկնքին բազմազան ծաղիկներով, իրենց

նկարական գեղեցկութեամբ գրաւիչ տեսարան
են ներկայացնում և ամէն մի զգայուն հոգու
մէջ զարթեցնում են բանաստեղծական խոհեր,
յոյգերու տրամադրութիւններ: Բնութեան այդ
սքանչելի պատկերներից տաղանդաւոր նկարչի
վրձինը կարող է մի հրաշալի լեռնային կամ
դաշտային նկար կերտել: Բայց Չարմահալի
խոտաբույսերի մասին աւելի ցայտուն գաղափար
տալու համար այստեղ դնենք իւրաքանչիւրի
սեղմ պատկերը:

1. ԴԱՇՏԱՅԻՆ ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ա.

ՑԱՆՈՎԻ

Շուշառ: Ցանում են Յուլիսին և մի ամբողջ
ձմեռ ցանում է ձիւնի տակ: Հնձում են երեք
անգամ՝ Ապրիլի վերջում, Մայիսի 30-ին և
Յուլիս 10-ին: Եղջիւրաւոր անասունների հա-
մար շաւղաւոր ծաղիկներն անշափ սննդարար
են: Նոյնպէս մեղուները շատ սիրահար են այդ
ծաղիկներին, որոնցից առատ նիւթ են քաղում:
Հօռալ (հողար): Ապրիլին ցանում են և Օգոս-
տոսին քաղում: Չորացնում և ձմեռը, որպէս
կեր, անասուններին են տալիս.

Եօճա (առնոյտ): Ցանում են աշնան և 7
տարի հնձում: Ունի երեք փոքրիկ տերեւներ,
մանիշակագոյն ծաղիկներ և երկար արմատներ:
Անասունների համար ամենասննդարար խոտա-
բոյսն է:

Քիսիկ (կիփուսեւ): Ապրիլին ցանում են և
Յուլիսին քաղում: Անասունների կեր է:

Շաւրիկա: Ապրիլին ցանում են և Յուլիսին
հնձում: Ուտում են անասունները:

Վարսակ: Շատ կարեւոր խոտաբոյս է. տալիս
է ծղոն և հատիկ, որոնք, իբրեւ կեր, ձիերի
համար շատ օգտակար են:

Բ.

ԻՆՔՆԱԲՈՅՍ

Դաղձ: Առուների և աղբիւրների մօտ է անում:
Թարմ ժամանակ գիւղացիները հաց ու պանիրով
ուտում են, իսկ երբ չորանում է, շատ անոյշ
հոտ ունի: Փշրում են թանի մէջ և խմում:
Ճարձատուր: Փաղում են դաշտերից, արմատն
եռացրած ջրով եփում են և ուտում: